

FORTEPIANODA SONATA JANRINING RIVOJLANISHI

Mualliflar: Termiz davlat Pedagogika instituti
Musiqa mahorati va madaniyati kafedrası
katta o'qituvchisi, dots.v.b.

Raxmatullayev Xumoyun Shafoatovich

Termiz davlat Pedagogika instituti
Jismoniy madaniyat va san'at fakulteti
Musiqliy ta'lim yo'nalishi 2-bosqich talabasi

Baxtiyorova Munisa Norbekovna

Annotatsiya: Ushbu maqolada fortepiano sonatasi janrining tarixiy, nazariy va tahliliy jihatlari keng yoritilgan. Janrning Barokko davridagi ilk namunalari, xususan, Domeniko Skarlatti ijodida klaviatura uchun yaratilgan sonatalar tahlil qilinadi. Klassik davrda Yozef Gaydn, Volfgang Amadeus Motsart va ayniqsa Lyudvig van Betxoven tomonidan shakllantirilgan sonata formasi, uning tuzilmasi va badiiy imkoniyatlari izohlanadi. Romantik davr bastakorlari – Ferens List, Friderik Shopen, Robert Shuman va Iogan Brams– sonata janriga emotsional va shaxsiy ifoda vositasi sifatida yondashganliklari tahlil etiladi. XX asrda Aleksandr Skryabin, Sergey Prokofyev va Alban Berg sonata janrini modernistik va atonal uslublar bilan boyitganlari ko'rsatiladi.

Kalit so'zlari: fortepiano sonatasi, sonata shakli, sonata formasi, Barokko davri musiqasi, Domeniko Skarlatti, Klassik davr sonatalari, Yozef Gaydn, Volfgang Amadeus Motsart, Lyudvig van Betxoven, Romantik davr musiqasi, Ferens List, Friderik Shopen, Robert Shuman, Yoxannes Brahms, Aleksandr Skryabin, Sergey Prokofyev, Alban Berg, atonal musiqasi, sonata allegrosi

Kirish: Sonata janri Yevropa mumtoz musiqasida eng muhim va markaziy o'rin egallagan shakllardan biridir. Uning nomi italyancha *sonare* – “cholg'uda yangramoq”

fe'ldan kelib chiqqan bo'lib, dastlab ovozga emas, cholg'uga mo'ljallangan asar ma'nosini anglatgan [1]. Tarixiy rivojlanish davomida sonata tushunchasi turli davrlarda o'zgarib bordi: dastlab oddiy cholg'u pyesasi yoki bir necha qismli asar shaklida bo'lsa, Klassik davrga kelib u aniq tuzilishga ega ko'p qismlik syuita yoki sikl ko'rinishida shakllandi. Fortepiano sonatasi esa, xususan, yakka cholg'u (fortepiano) uchun yozilgan sonatalar bo'lib, XVIII asr oxiri va XIX asr davomida pishib etildi va musiqa ijrochiligi hamda kompozitsiyasining eng yuksak ko'rinishlaridan biriga aylandi [3].

Akademik nuqtai nazardan, fortepiano sonatalarining rivojlanishini tarixiy bosqichlarga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiqdir. Mazkur maqolada janrning Barokko davridagi ilk namunalardan tortib, Klassik davrda shakllanishi va pishishi, Romantik davrdagi emotsional talqini, XX asr va zamonaviy davrdagi innovatsion izlanishlari hamda o'zbek musiqa ta'limi kontekstida o'rganilishi kabi jihatlar tahlil qilinadi. Har bir davr yirik namoyandalari (masalan, Domeniko Skarlatti, Gaydn, Motsart, Betxoven, Shopen, List, Skryabin, Prokofyev, Alban Berg) ijodi misolida sonata janrining evolyutsiyasi yoritiladi.

Barokko davri (taxminan 1600–1750-yillar)da “sonata” atamasi avvalo cholg'u musiqasining umumiy bir turini ifodalar edi. Bu davrda sonatalar asosan ikki xil bo'lgan: sonata da chiesa (cherkov sonatasi) va sonata da camera (kamera sonatasi) – ko'pincha skripka va basso continuo uchun yozilgan ko'p qismli asarlar [3]. Klavesin yoki klavichord kabi klaviatura cholg'ulari uchun sonata yozish nisbatan kam uchragan bo'lib, Barokko davrida klaviatura sonatasi ancha e'tibordan chetda edi[3].

Shunga qaramay, XVIII asr boshlarida ayrim bastakorlar klaviatura uchun ham sonata janrida tajribalar qila boshladilar. Masalan, nemis bastakori Iogann Kunau (1660–1722) 1690-yillarga kelib birinchi bo'lib klavesin uchun sonatalar turkumini nashr etdi. U “Muqaddas Kitob syujetlari bo'yicha sonatalar” (Biblical Sonatas) deb nomlangan dastlabki programma sonatalarni yaratdi [2]. Kunau skripka adabiyotidan olingan ko'p qismli sonata shaklini klaviatura musiqasiga tatbiq etgan ilk ijodkorlardan

edi. Uning tajribalari barokko sonataning klassik sonata shakliga o'tishidagi muhim qadamlardan biri bo'ldi.

Barokko davrida klaviatura (klavesin) uchun sonata janrini yuksak cho'qqiga ko'targan bastakor bu – Domeniko Skarlatti (1685–1757) edi. U Ispaniya va Portugaliya saroylarida xizmat qilar ekan, umri davomida 555 ta klaviatura sonatasi yaratdi [2]. Skarlatti asarlarining aksariyati bir qismli bo'lib, odatda ikki bo'limli (binary) formada yozilgan va har ikki bo'limda bir xil mavzular rivojlantirilgan [2]. Ushbu miniatura sonatalar harpsixord (klavesin) yoki ilk fortepiano (pianoforte)lar uchun mo'ljallangan bo'lib, texnik murakkabligi va formal ixtirochiligi bilan ajralib turadi [2]. Darhaqiqat, Skarlatti sonatalari o'zining noodatiy harmonik yechimlari (masalan, kutilmagan modulyatsiyalar va dissonanslar) hamda Ispaniya milliy kuylariga xos intonatsiyalarni cholg'uda ifodalagani bilan e'tiborlidir [4]. Musiqashunoslarning qayd etishicha, Skarlattining ko'plab sonatalari ikkilik formada bo'lsa-da, ayrimlarida keyinchalik klassik davrda to'la shakllanadigan sonata formasining ilk unsurlari ham namoyon bo'lgan [4].

Skarlatti ijodining ahamiyati shundaki, u Barokko davrida klaviatura uchun yakka sonata janrining to'laqonli namunasini yaratdi. Uning sonatalari orasida jiddiy, chuqur ifodali asarlar ham, yengil va hazil ohangidagi pyesalar ham uchraydi [4]. Bastakor har bir sonatada turli uslublar va kayfiyatlarni sintezlab, o'z davri uchun kutilmagan darajada boy va rang-barang musiqiy manzara yaratishga erishgan. Skarlatti sonatalarida Ispan xalq kuy va ritmlari, gitara uslubiga xos takroriy figuratsiyalar, Phrygian lad ohanglari kabi mahalliy kolorit unsurlari mujassam bo'lib, bu asarlar jo'shqin virtuoqlik bilan birga xalqchilik ruhini ham tarannum etadi [4].

Barokko davridagi boshqa klaviatura sonatalari yaratgan bastakorlar qatorida Baltazare Galuppi, Franchesco Durante, Lyudoviko Giustini, Domeniko Alberti kabi ijodkorlarni ham tilga olish mumkin [2]. Jumladan, Giustini 1732 yilda ilk bor pianino (fortepiano) uchun sonatalar to'plamini nashr ettirgan (12 ta sonata), bu o'sha paytda yangi cholg'u hisoblangan fortepiano uchun yozilgan birinchi nashr edi. Barokko

yakunlariga kelib, klaviatura sonatasi endilikda o'z mustaqil ahamiyatiga ega janr sifatida tanila boshladi va shu tariqa keyingi – Klassik davr uchun zamin hozirladi.

Klassik davr (taxminan 1750–1820-yillar)ga kelib, cholg'u musiqasida sonata formasi deb ataluvchi aniq kompozitsion model shakllandi va hukmron bo'ldi. Aynan klassitsizm davrida fortepiano ham klavesindan to'liq ustunlikka erishib, bastakorlar yangi cholg'uning ifoda imkoniyatlarini to'liq namoyish eta boshladilar[2]. XVIII asr ikkinchi yarmi – Gaydn, Motsart va Betxoven davrida – “forteplano sonatasi” tushunchasi bugungi ma'nosidagi mazmunini oldi: ya'ni, fortepiano uchun mo'ljallangan, ikki yoki uch (ba'zan to'rt) qismli sikl asar, birinchi qismi odatda sonata allegrosi (sonata formasi)da yoziladigan kompozitsiya [2], [3]. Sonata formasi esa o'z navbatida ekspozitsiya – rivojlantirish – rekapitulyatsiya kabi bo'limlarni o'z ichiga olgan murakkab tuzilmaga ega bo'lib, ikkita qarama-qarshi mavzuning tonallik jihatdan qarama-qarshi (dominanta va tonika) bog'lanishi tamoyiliga asoslangan edi.

Klassik davrning barcha yirik bastakorlari deyarli fortepiano sonatasi janriga murojaat qilganlar. Yozef Gaydn (~1732–1809) 50 dan ortiq fortepiano sonatasi yozib, bu janrni shakllantirishga katta hissa qo'shdi. Uning ilk sonatalari sodda tuzilish va didaktik yo'nalishda bo'lsa, keyingi sonatalarida shakl va ifoda tobora takomillashib, murakkablashib bordi. Gaydn ko'pincha 3 qismlik sxemaga (tez – sekin – tez) amal qilgan, lekin ba'zan to'rt qismli sonatalar ham yaratgan. U sonata formasiga monotematik ekspozitsiya g'oyasini (ya'ni, birinchi va ikkinchi mavzu materialining o'zaro bog'liqligi) kiritgani bilan ham mashhur – bu usul keyinchalik boshqa bastakorlarga ta'sir ko'rsatgan. Volfgang Amadey Motsart (1756–1791) esa 18 ga yaqin fortepiano sonatasi yozib, janrni yangi badiiy cho'qqiga olib chiqdi. Motsart sonatalari kuychanlik, nafis tuzilish va boy emotsional palitra bilan ajraladi; unda opera uslubiga xos dramatism va kamer musiqasiga xos nafislik uyg'unlashgan. Masalan, Motsartning 8-sonatasi (a-moll, KV 310) va 14-sonatasi (c-moll, KV 457) kabi asarlar minor ladda yozilib, sonata janriga o'zgacha ruh bag'ishlagan.

Klassik davr fortepiano sonatalarining yuksak cho‘qqisi bu – Lyudvig van Betxoven (1770–1827)ning 32 ta fortepiano sonatasidir. Betxovenning ilk sonatalari (Op.2 va h.k.) Gaydn va Motsart an’anasiga yaqin bo‘lsa-da, u keyinchalik bu shakl doirasida mislsiz eksperimentlar qildi va yangi badiiy ufqlarni ochdi. Betxoven uchun fortepiano sonatasi – bu nafaqat musiqiy shakl, balki o‘zining “ijodiy laboratoriyasi” edi: uning fikr va hissiyotlarini bevosita ifodalashga eng qulay janrlardan biri aynan fortepiano sonatasi bo‘lgan. Shu bois u fortepiano sonatalarida ko‘plab innovatsion g‘oyalarni sinab ko‘rdi; keyinchalik ulkan simfonik asarlarida rivojlantiradigan musiqiy obrazlar avval sonatalarda paydo bo‘ldi. Mutaxassislar ta’kidlashicha, Betxovenning har bir sonatasi tugallangan, mustaqil badiiy asar bo‘lib, ularning birortasini chala yoki yakunlanmagan eksperiment deb bo‘lmaydi – har biri aniq shakl va mazmunga ega mukammal kompozitsiyadir. Betxoven sonatalari orqali bastakor dramatik konflikt, tembr eksperimentlari (masalan, yangi registr va ovoz bo‘yoqlari) hamda sonata formasini dramatik talqin qilishda beqiyos yutuqlarga erishdi.

Betxovenning 32 sonatalari ichida “Patetik sonata” (No.8, op.13), “Moonlight” sonata (No.14, op.27№2), “Appassionata” (No.23, op.57) kabi asarlar ayniqsa mashhur bo‘lib, ular kompozitor pianistik uslubining turli bosqichlarini aks ettiradi. Betxoven ijodining so‘nggi davri sonatalari (xususan, op.109, 110, 111) esa an’anaviy shakllardan sezilarli chekinishlar, falsafiy mulohazakorlik va polifonik uslubga moyillik bilan ajralib turadi. Misol uchun, Op.111 sonata atigi ikki qismdan iborat noodatiy tuzilmaga ega bo‘lib, ikkinchi qismi variatsion forma asosida butkul yangicha estetik konsepsiyani namoyish etadi.

Klassik davrda fortepiano sonatasi shu qadar rivoj topdiki, u ko‘p bastakorlar ijodida markaziy o‘rin egalladi. Muzio Klementi (1752–1832) 110 dan ortiq sonata yozib, hatto “Fortepiano otasi” nomini oldi[5]. Frans Shubert (1797–1828) ham 20 ga yaqin fortepiano sonatasi yaratdi; uning keyingi sonatalari (xususan, oxirgi uch sonatasi) Betxoven sonatalari ta’sirida epik kenglik va chuqur lirizmni uyg‘unlashtirgan asarlar bo‘lib, romantizm boshlariga ko‘prik bo‘lib xizmat qildi[8].

Klassik davrga xos fortepiano sonatalari odatda uch qismli (tez – sekin – tez) sxemada tuzildi, ba’zan to‘rt qism (oralik skerso yoki menyuet qo‘shilgan holda) ishlatilgan. Birinchi qism sonata formasida, ikkinchi qism odatda sekin va lirika xarakteridagi rukn (andante, adagio), oxirgi qism esa rondo yoki sonata-rondo tarzida jo‘shqin yakunlovchi final bo‘lar edi [7], [2]. Sonata formasi shu darajada markaziy ahamiyat kasb etganki, u nafaqat sonata janrining o‘zida, balki simfoniya, kamera ansambllar (trio, kvartet) kabi janrlarda ham birinchi qismning asosiy qurilish tamoyiliga aylangan [2].

Xulosa qilib aytganda, Klassik davrda fortepiano sonatasi janri to‘la shakllandi va uning musiqiy tili yetuklikka erishdi. Bu davr sonatalari bastakor uchun musiqiy fikrni keng va mantiqiy rivojlantirish imkonini beruvchi maydon bo‘ldi. Ayniqsa Betxovenning 32 sonata turkumi butun fortepiano adabiyoti tarixida “cho‘qqi” deb e’tirof etiladi [8]. Ular haqida musiqashunoslar “Buxoriy uchun – Qur’on, xuddi shunday pianistlar uchun – Betxovenning 32 sonatasi” deya tashbeh ham qilishgan (masalan, taniqli dirijyor Xans fon Byulov Betxoven sonatalarini “Fortepiano uchun Yangi Ahd” deb atagan edi). Haqiqatan ham, Betxoven sonatalari Bachning “Yaxshi temperatsiyalangan klavir”i qatorida dunyo fortepiano repertuarining eng muhim to‘plamlaridan biri sifatida tan olingan [9].

Romantik davr (XIX asr o‘rtalari – oxiri)ga kelib, fortepiano sonatasi janri o‘z mavqeini biroz o‘zgartirdi. Agar klassik kompozitorlar uchun sonata shakli musiqa qurilishining asosiy negizi bo‘lgan bo‘lsa, romantik bastakorlar tobora kichik shakllar (prelyudiya, noktyurn, ekspromt, etyud, pyesa va h.k.)ga ko‘proq e’tibor qarata boshladilar [5]. Bunga romantizm estetikasida shaxsiy tuyg‘u va kechinmalarni bevosita ifodalovchi miniatura janrlarining qulayligi sabab bo‘ldi. Natijada, sonata yozish XIX asrda nisbatan kamaydi va qisman “akademik” janr sifatida qaraladigan bo‘ldi[6]. Biroq bu davrda yaratilgan sonatalar shaklan va mazmunan yangi ifoda yo‘llarini topgan holda, yanada chuqur emotsional ranglar kasb etdi.

Frans Shubert va Ferens List romantik davr boshlarida sonata janrini rivojlantirgan bastakorlar sirasiga kiradi (Shubert asosan klassik an'anada davom etdi, List esa yangicha yondashuvlar kiritdi). Romantizm davomida Ferens List (1811–1886) faqat bitta yirik fortepiano sonatasini – h-moll sonata (1853) – yozgan bo'lsa-da, ushbu asar janr rivojida muhim hodisa bo'ldi. List h-moll sonatasini “uch qismli siklni bir qismga integratsiya qilgan” ulkan bir tuzilma sifatida yaratdi[6]. Ya'ni, u sonata ichida soatiga yaqin davom etuvchi bir butun harakatda ekspozitsiya, rivojlantirish, rekapitulyatsiya, skerso va final elementlarini birlashtirdi. Bu usul mavzularni dasturiy transformatsiya qilish (thematic transformation) tamoyiliga asoslanadi – bir necha bosh mavzular takror qayta talqin qilinib, butun asar davomida metamorfozaga uchraydi. Listga bu g'oyani qisman Shubertning “Yo'lovchi fantasiyasi” (Wanderer Fantasie, 1822) ilhomlantirgan edi, chunki Shubert mazkur asarida bir necha qismlik siklni yakka bir kompozitsiyaga birlashtirgan edi[2].

Romantik davrning boshqa yirik pianistik bastakorlaridan Friderik Shopen (1810–1849) va Robert Shuman (1810–1856)ni aytish mumkin. Shopen, asosan, noktyurn, vals, skertsolar bilan tanilgan bo'lsa-da, u uchta fortepiano sonatasi yozdi (b-moll sonata, op.35; B-moll sonata, op.58 va Es-dur sonata, op.4 – oxirgisi 17 yoshida yozilgan ilk asari). Ayniqsa b-moll sonata (No.2, op.35) o'ta mashhur bo'lib, uning tarkibidagi “Marche funèbre” (Marsiya) keng taniqlidir. Shopen sonatalarida romantik ifoda erkini klassik shakl bilan uyg'unlashtirishga urindi. Masalan, b-moll sonataning final qismi nihoyatda qisqa va fantaziya-mizantropiya ruhida yakunlanadi – bu klassik me'yorlardan chetga chiqqan g'ayrioddiy yechim bo'lib, tinglovchilarga kuchli emotsional ta'sir ko'rsatadi.

Robert Shuman uch sonata (fis-moll, g-moll va f-minor sonatalari) yaratib, ularga original nomlar ham bergan (masalan, Fis-moll sonatasini “Konsertsiz orkestr” deb atagan). Bu nom uning sonatalaridagi simfonik miqyos va jo'shqinlikka ishora edi. Shuman sonatalarida ham klassik struktura va romantik emotsionallik sintezi

kuzatiladi, garchi u ba'zan shaklni bo'shroq tutib, ichki poetik g'oyaga ko'proq urg'u bergan.

Iogan Brams(1833–1897) yoshligida klassik uslubda uchta fortepiano sonatasi yozdi (No.1 C-dur, No.2 fis-moll, No.3 f-moll), keyinchalik esa bu janrga qaytmadi. Bramsning sonatalari Betxoven an'alarining davomchisi sifatida ko'riladi – ulkan miqyosi, polifonik rivojlantirish uslubi va dramatik tuzilishi bilan ajraladi.

Xullas, Romantik davrda fortepiano sonatasi son jihatdan kamroq yaratilgan bo'lsa-da, mazmun va ifoda borasida yangicha izlanishlar qilindi. Janr chuqur shaxsiy kechinmalarni ifodalashga xizmat qiluvchi vositaga aylandi. Bu davr sonatalarida bastakorlar ba'zan shaklni erkinroq qo'llab, o'z individualliklarini namoyon etdilar. Shunga qaramay, Betxoven va klassik sonata an'analari ta'siri hanuz sezilib turdi – romantiklar sonatani “katta forma”da o'z fikrini bayon qilish uchun noyob imkoniyat deb bildilar. Natijada XIX asr davomida sonata janri evoliutsiya qilib, yangi qirralar kasb etdi: List misolida – syuitaviy yaxlitlik, Shopen misolida – lirizm va dramani qorishma, Brahms misolida – klassik formaga qaytish va chuqur musiqiy tafakkur.

Romantik davr yakunlariga kelib va XX asr boshlarida ham fortepiano sonatalar yozishda davom etildi (masalan, Frans Listdan keyin Aleksandr Skryabin 1890–1910 yillarda 10 ta sonata yozdi, Sergey Raxmaninov 2 ta sonata yozdi, Aleksandr Medtner 14 ta sonata va h.k.). Demak, sonata janri umrboqiy bo'lib, har bir davr unga o'z zamonasining ruhi va ohangini baxsh etgan.

XX asr boshlariga kelib, musiqa dunyosi tub burilishlar davriga qadam qo'ydi. An'anaviy tonallik tizimi yemirilib, atonal musiqaga asos solindi; yangi kompozitsion texnikalar, yangi estetik oqimlar paydo bo'ldi. Bu jarayon fortepiano sonatasi janridan ham chetda qolmadi – bastakorlar sonata shaklini saqlagan holda, uning ichki mazmunini va tilini yangiladilar yoki shaklning o'zida eksperimentlar o'tkazdilar.

Aleksandr Skryabin (1872–1915) – XX asr boshidagi eng original piano bastakorlaridan biri – 10 ta fortepiano sonatasi yaratdi va bu asarlar orqali musiqiy

tildagi evolyutsiyani yaqqol ko'rsatdi. Skryabinning dastlabki sonatalari (1–3-sonatalar) kechki romantizm ruhida, Shopen va List ta'siri sezilarli uslubda yozilgan bo'lsa[1], keyingi sonatalarida u mutlaqo yangi, mistik va atonal ohanglarga yo'l oldi. Oxirgi beshta sonatasida bastakor tonallikdan voz kechib, notada kalit belgilarini ko'rsatmaydi – ya'ni, ular an'anaviy ma'noda dur va mollarda emas[1]. Bu asarlar musiqiy muallaqlik holatini yaratadi: aniq tonal markaz sezilmaydi, ammo shunga qaramay, ichki garmonik birlik va mantiq uyg'unligi mavjud [1]. Skryabin o'zining noan'anaviy akordlari (masalan, mashhur “mistik akord” deb ataluvchi akkord) va yuqori darajada xromatik harmoniyasi bilan tanilgan. Uning 5-sonatasi (1907) va ayniqsa 6, 7-sonatalari (“Oq missa” va “Qora missa” laqablari bilan mashhur) sirli, sehrli kayfiyatga ega bo'lib, fortepiano fakturasining mutlaqo yangi qirralarini namoyon qildi. Shu tariqa, Skryabin ijodi sonata janrini romantizmdan modernizmga o'tishdagi ko'prik vazifasini o'tadi: uning ilk sonatalari Shopen ruhida bo'lsa, so'nggilari deyarli atonal mahsulot edi [1].

Sergey Prokofyev (1891–1953) – XX asrning yirik rus bastakori – 9 ta fortepiano sonatasi yozgan. Prokofyevning sonatalari o'ziga xos jo'shqin ritmlar, keskin dinamika va ba'zan qo'pol, dissonant harmoniyalar bilan ajralib turadi, shu bilan birga an'anaviy sonata shaklini qisman saqlaydi. Unga xos uslubiy yo'nalishlardan biri neoklassitsizm bo'lib, masalan, 1917 yilda yozilgan 1-sonatasi juda qisqa hajmdagi bir qismli asar bo'lsa-da, klassik sonata shakliga murojaat qilgan. Eng mashhur asarlari – 6-, 7- va 8-sonatalari bo'lib, ular “Urush sonatalari” nomi bilan ma'lum (Ikkinchi jahon urushi yillarida yaratilgan) [10]. Bu sonatalar misolida Prokofyev dramatik ifodaning cho'qqisiga erishdi: 7-sonataning finali (Precipitato) betakror motorik ritm va virtuoz texnik murakkablikdagi sahna asari hisoblanadi. Prokofyev sonatalarining har bir qismi an'anaviy ekspozitsiya-rivojlantirish-repriza tuzilmasiga ega bo'lsa-da, bastakor unda kutilmagan tonal o'zgarishlar, ekzotik ohanglar va pianistika imkoniyatlarining maksimal ekspluatatsiyasini joriy qilgan. Shuningdek, Prokofyev fortepiano uslubida yoqimli lirika bilan keskin scherzo uslubini qorish (uning uslubida “qattiq hazil” ohangi ham bor) va poliritmik qatlamlarni qo'llagan. Uning 9-sonatasi (1947) esa

o'tgan asrning 40-yillardagi sotsrealizm talablariga mos ravishda birmuncha sokin va an'anaviyroq ruhda yakuniga yetgan. Umuman, Prokofyev ijodi sonata janrida an'anaviy shakl va zamonaviy mazmun sintezining yorqin namunalarini taqdim etdi.

Alban Berg (1885–1935) – ikkinchi Vena maktabi (Shoenberg maktabi) vakili – fortepiano uchun atigi bitta sonata yozgan, ammo u juda mashhur: Piano Sonata, op.1 (1908). Bergning ushbu bir qismli sonatasi o'zining murakkab atonal tili va kompozitsion yaxlitligi bilan e'tiborga sazovordir. Musiqashunoslar uni “eng hayratlanarli birinchi asarlardan biri” deb ta'riflashgan [3], chunki yosh bastakor ilk asaridayoq pishiq uslub namoyish eta olgan. Berg bu sonatada Shoenbergdan olgan saboqlardan – barcha asar materialini yagona boshlang'ich motivdan keltirib chiqarish tamoyilidan foydalangan[3]. Haqiqatan ham, sonataning boshidagi kvartakord va birinchi frazasi butun asarning keyingi rivojini belgilaydi hamda barcha g'oyalar shundan hosil bo'ladi[3]. Bu yondashuv – ya'ni, asarning barcha bo'laklari bir urug'dan o'sib chiqqandek yagona – sonata janrida yangicha organik birlik namunasini ko'rsatdi. Berg sonatasi tonal markaz nuqtai nazaridan noaniq (atonal) bo'lsa-da, uning ichki mantiqi puxtaligi sabab uni tinglash jarayonida asar yaxlit dramatik shakl sifatida qabul qilinadi. Bergdan ilhomlangan holda, keyinchalik boshqa modern bastakorlar (Shyonberg, Vebern va b.) ham bir qismli fortepiano sonatalar yoki sonatina janrida eksperimentlar qilishdi.

XX asr davomida va hatto XXI asrda ham ko'plab kompozitorlar fortepiano sonatasi janriga murojaat qilishda davom etdilar. Bella Bartók (1881–1945) 1926 yilda o'zining yagona fortepiano sonatasini (Sz.80) yozdi – unda xalq ohanglari bilan poliritmik texnika qorishmasini ko'rish mumkin [2]. Dmitriy Shostakovich (1906–1975) 2 ta fortepiano sonatasi yozdi (op.12 va op.61) – ularda dramatism va satira uyg'unlashgan. Paul Hindemit 3 ta sonata (1936 yilda yozilgan 1-sonata va boshqalar) yaratdi, Sergey Raxmaninov 2 sonata (1907 va 1913 yillardagi op.28 va op.36) yozdi, Giorgy Ligeti 1950-yillarda “Musiqiy lahzalar” ruhidagi sonatalar yaratdi. Hatto postmodern davr kompozitorlari – Elliott Karter (1908–2012) 1946 yilda fortepiano

sonatasi, Pierre Boulez (1925–2016) 3 ta atonal sonata (2 tasi 1940-yillarda, biri 3-harakatli tugallanmagan sonata) – bu janr doirasida o‘z g‘oyalarini sinab ko‘rdilar[2].

Zamonaviy davrga kelib, fortepiano sonatasi hali ham “bastakor mahoratini sinovchi” janrlardan biri bo‘lib qolmoqda. Yangi kompozitorlar sonata an‘analarini davom ettirish yoki buzish orqali o‘z uslublarini namoyish etadilar. Janrning moslashuvchanligi tufayli har bir davr uning shakliga o‘z ruhini singdirdi: Barokko – galant uslub va polifoniya, Klassika – mantiqiy tuzilma va aristokratik uslub, Romantizm – erkin ifoda va virtuoziya, XX asr – yangilikka intilish va tajriba. Shunday qilib, fortepiano sonatasi musiqiy tafakkur evolyutsiyasining oynasi vazifasini o‘tab kelmoqda.

Xulosa: Forteplano sonatasi janrining tarixi qariyb uch asrlik yo‘lni qamrab olib, barokko davridan boshlab bugungi kungacha uzluksiz rivojlanib kelmoqda. Barokko davrida Domeniko Skarlatti kabi bastakorlar tomonidan ilk klaviatura sonatalari yaratilgan bo‘lsa[4], Klassik davrda Gaydn, Motsart va Betxoven ijodida sonata shakli yetuk mukammallikka yetdi[8]. Ayniqsa Betxovenning 32 ta sonatasi janrning chinakam ensiklopediyasi bo‘lib, keyingi avlod bastakorlar uchun ulkan ilhom manbai bo‘ldi[8]. Romantik davrda sonata janri nisbatan kamroq qo‘llangan bo‘lsa-da, Shopen va List kabi bastakorlar uni yangi emotsional cho‘qqilarga olib chiqdilar, shaklni ichki drammatizm bilan to‘ldirdilar [9]. XX asrda esa Skryabin, Prokofyev, Berg kabi ijodkorlar sonataga ijodiy laboratoriya sifatida yondashib, yangicha harmonik va formal yechimlarni tatbiq etdilar – natijada sonata janri atonal va zamonaviy uslublarni ham o‘z ichiga sig‘dira oldi[1].

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ballard, L., Bengtson, M., & Young, J. B. (2017) Aleksandr Skrabin bo‘yicha qo‘llanma: Tarix, ijro va afsonalar Nashriyot: Rowman & Littlefield Publishers ISBN: 978-1442232617

2.Berman, B. (2008) Prokofevning fortepiano sonatalari: Tinglovchi va ijrochilar uchun qo'llanma Nashriyot: Yale University Press

ISBN: 978-0300114904

3.Jarman, D. (1985) Alban Berg musiqasi Nashriyot: University of California Press
ISBN: 978-0520049543

4.Kirkpatrick, R. (1983) Domeniko Skarlatti (Qayta ishlangan nashr)
Nashriyot: Princeton University Press ISBN: 978-0691027081

5.Newman, W. S. (1983a) Klassik davrda sonata (3-nashr) Nashriyot: W. W. Norton & Company ISBN: 978-0393952865

6.Newman, W. S. (1983b) Betxovendan keyingi sonata (3-nashr)
Nashriyot: W. W. Norton & Company ISBN: 978-0393952902

7.Rosen, C. (1988) Sonata shakllari (Qayta ko'rib chiqilgan nashr)
Nashriyot: W. W. Norton & Company ISBN: 978-0393026580

8.Rosen, C. (1997) Klassik uslub: Gaydn, Motsart, Betxoven (Kengaytirilgan nashr)
Nashriyot: W. W. Norton & Company
ISBN: 978-0393040203

9.Sutcliffe, W. D. (2003) Domeniko Skarlattining klavishli sonatalari va XVIII asr musiqiy uslubi Nashriyot: Cambridge University Press
ISBN: 978-0521071222

10.Todd, R. L. (tahrirchi) (2004) XIX asr fortepiano musiqasi (2-nashr)
Nashriyot: Routledge ISBN: 978-0415968904